

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1958**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1958

Redaktion:

GÖSTA BERG · BENGT BENGTTSSON

Redaktör: Bengt Bengtsson

Omslagsbilden återger ett stycke sidenbrokad, vävd senast 1765 av Abraham Ekstedt. Materialet är silke från "Mulbärs Plantagen vid Lunds Stad". Nordiska museet, Berchska samlingen. Se Ingegerd Henschens uppsats, sid. 47.

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1958

Djuptrycksplanscher från Nordisk Rotogravyr

SPRINGGÅSEN

En studie i kulturförbindelser över Östersjön

av Gustaf Ränk

Det finns en särskild grupp av leksaker, som genom en enkel mekanism bringas att hoppa och vilka av den anledningen bäst kan kallas för *hoppare*. I våra dagar representeras gruppen av olika slags smådjur, såsom grodor och möss, industrimässigt tillverkade av bleck, plast eller dylikt, och som troligen finns att få överallt på den europeiska leksaksmarknaden, jfr fig. 1—2. I varje fall känner jag till sådana från både Sverige, Tyskland och Schweiz. Hopparna i fråga har emellertid, åtminstone i norra delen av Europa, äldre och enklare föregångare, framställda av fågelben eller trä. Det är just det förstnämnda slaget, hoppare av ben, som utgör det huvudsakliga föremålet för denna undersökning. Därvid skall särskilt intresse ägnas åt de hoppare som är framställda av gåsens bröstben, och som här i anslutning till gotländskt och danskt språkbruk kallas för *springgås*. Som man i fortsättningen skall se, har hoppare på sina håll även tillverkats av gässkallar.

Springgåsen visar en begränsad utbredning i nordliga Europa. Det område där hoppare av detta slag ännu i mannaminne har varit i bruk, omfattar å ena sidan södra Sverige och Danmark och å andra nordvästra Estland med öarna. Dessutom finns det några äldre litterära uppgifter om samma leksak även från nordvästra Tyskland och t. o. m. från England.

Sin första bekantskap med leksaken i fråga gjorde undertecknad i sin ungdom i Estland, på Ösel (Saaremaa) i Karja socken, där den ännu i början av innevarande århundrade var i bruk och då naturligtvis i gårdar där det hölls gäss och det gjorde de flesta

Första utkastet till denna uppsats ingick i festskrift till prof. Andreas Lindblom (i manuskript, 1949).

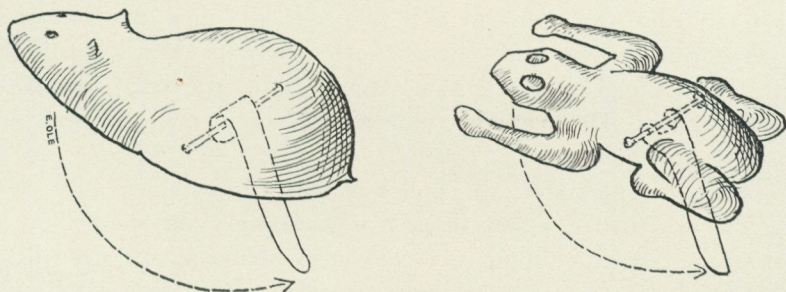

Fig. 1—2. Två moderna hoppare av bakelit och plåt — en mus — och bleck — en groda, båda köpta i Kiel, numera i Nordiska museet.

gårdarna i Karja socken på den tiden. Hopparen, som där hette "nyårsbocken" (*näärisokk*), tillverkades av gåsens bröst- och nyckelben, av vilka det förra utgjorde kroppen, medan det grenade nyckelbenet föreställde bakåt böjda horn. Hornen trädde in i ett hål, som borrades i det framskjutande hörnet av bröstbenets kilformade rygg och bands fast med ett stycke tråd, helst med ullgarn. Mekanismen, med vars hjälp man bragte "bocken" att hoppa, var snillrik i sin enkelhet. Den bestod av tvinnat ullgarn, en tunn sticka och en klick skomakarebeck, som smältes fast under skrovet i hopparens "halsgrop". Först lindades garnet i flera varv mellan de två utstående och fjädrande grenarna i skrovets stjärtparti, sedan satte man in stickan, och började med hjälp av densamma tvinna garnet, tills stickan fick tillräcklig slagkraft. När hopparen på så vis var uppdragen, vreds stickans fria ände mot skrovet och trycktes där mot becket, där den fastnade. Så var hopparen startklar och ställdes på golvet eller på ett bord, där den fick vänta en stund tills becket gav efter och slagstickan lossnade och smällde mot underlaget. Slaget måste vara tillräckligt starkt för att kasta bocken i luften och framtvunga ett regelrätt skutt, fig. 3. Hade slagstickan den rätta spänningen och var hopparen över huvud taget bra balanserad, gjorde den sin kullerbytta med en vacker båge och hamnade i samma läge som den hade haft före skuttet. Var becket för kallt så att slagstickan icke ville fastna ordentligt, uppvärmdes det en smula

med andedräkten eller vid eld. Beroende på olika temperaturförhållanden och stickans slagkraft utföll bockens skutt inte alltid efter beräkning, och den erbjöd sålunda alltid ett visst överraskningsmoment. Det var det som gjorde leken med bocken så oerhört spännande!

Bocken var framför allt en leksak för barnen, men även de vuxna var roade av dess hopparprestationer. Vad som ställde leksaken i en särställning var den omständigheten, att den tillverkades endast en gång om året, vid jultiden, när hela gåsen på en gång kom på matbordet. Härmed avses inte endast julen i dess trängre mening, utan hela jultiden, omfattande även nyårsaftonen och -dagen, vilka gåsägarna särskilt brukade fira med en gåsmeny. Hela den rökta gåsen kokades eller bereddes som grytstek i bakugn och bars som helhet fram på bordet. Vid ätandet gick man så varsamt fram, att bröstbenen ej blev förstörda. De renskrapades, och när köttet icke ville lossna ordentligt, kokades benen ännu en gång och rengjordes därefter. Seden att äta gås i samband med mårtensmässan var, såvitt undertecknad vet, då och även senare helt okänd på Ösel. Vid den tid som här avses, var leken med hopparen redan stadd i utdöende på norra Ösel, och det sista exemplaret, som undertecknad såg där på 1920-talet, fördes till Estniska Nationalmuseet i Dorpat (Tartu). Det är efter all sannolikhet den enda springgås som över huvud taget finns i de estniska museerna.

Ett kulturhistoriskt intresse för denna leksak började underundertecknad känna först här i Sverige, när han någon gång på 1940-talet gjorde sin första bekantskap med nordiska varianter. Med hjälp av ett flertal landsmän, som välvilligt har besvarat mina hithörande frågor, har jag kunnat fastställa, att leksaken i fråga icke var någon tillfällig företeelse på norra Ösel, utan har förekommit i hela nordvästra Estland, de estlandssvenska bosättningsområdena inbegripna.

Tack vare dessa meddelanden vet vi nu, att springgåsen på Ösel även har förekommit i Karjas grannsocknar, Kaarma o. Mustjala, likaledes under namnet "nyårsbock". Den var i bruk där ännu på 1930-talet. Särskilt populär har springgåsen varit på grannön Dagö (Hiiumaa), där folket i vissa avseenden över huvud taget var betydligt mera konservativt än på Ösel. Sålunda gör några meddelare gällande att springgåsen ännu i mannaminne har varit känd över

hela ön, där den helt enkelt kallades "bocken" (*sokk*). För att göra skäl för sitt namn, bekläddes benskrovet ibland med en bit av grått fårskinn. Andra meddelare, som särskilt avser socknarna Reigi, Pühalepa och Käina kallar leksaken för *pukk*, som emellertid är en synonym till den föregående benämningen. Hos fastlandsesterna har springgåsen förekommit endast i väst och nordväst. Säkra uppgifter har kommit in endast från de västra delarna av landskapen Harrien (Harju-) Wierland (Viru-) och Pernau (Pärnumaa). Hopparen tillverkades antingen till mårten eller julen och kallades "get" (*kits*, Harju-Madise socken), "bock" (*pukk*, Haljala socken) eller "mårtensbock" (*mardipukk*, Rapla socken). Dessutom var springgåsen, men utan horn, åtminstone i början av innevarande århundrade känd även i Reval (Tallinn) inom baltisk-tyska borgerliga kretsar. Det tvågrenade nyckelbenet, som hos de öselska bockarna utgjorde horn, fick i Reval tjänstgöra som ett slags orakel, som knäcktes genom dragning mellan två personer. Den som fick den största delen av benet, hade bättre lycka. Hur vittspridd, gammal och av vilket ursprung springgåsen i staden var, därom är vi inte underrättade; en överföring från landet genom tjänstefolket är inte utesluten.

Vad särskilt estlandssvenskarna beträffar, så har springgåsen enligt uppgifter i de estlandssvenska samlingarna i Uppsala varit i bruk på Runö, Odensholm och Rågö. Från annat håll meddelas dock, att hopparen har varit känd även i södra Nuckö, vid godset Lyckholm. Den kände estlandssvenske forskaren C. Russwurm vet emellertid ingenting om springgäss, men i stället berättar han, att folket därstädes har brukat äta mårtensgås och med hjälp av dess bröstben tyda väderleken för den kommande vintern. Var benet vitt, förebådade det köld och snö, var det brunt blev vintern mild.

Liksom esterna på Ösel brukade svenskarna på Runö bereda gås till julen. När gåsen var uppäten, gjordes en hoppare (*sprand-ben*) av dess ben åt barnen. Men det var inte enbart till jul eller någon annan helgdag man brukade tillverka dylika leksaker. Gåsen gällde på ön över huvud taget som en festrätt, även vid bröllop, barndop, arbetsgillen (talko) m.m. Då mycket folk var församlat, gick det åt flera gäss, så att det fanns möjlighet att tillverka mer än en hoppare på en gång. Springgåsen tycks sålunda vara tillverkad endast för nöjes skull till barnen, men dessutom brukade man, liksom på Nuckö, av bröstbenet tyda hur den kommande vintern skulle bli: var benet helvitt när man skurit loss köttet, så skulle det bli en kall vinter; var det brunaktigt, var en blidare vinter att vänta.

På lilla Rågö var hopparen känd under namnet *sprint-ben*, på Odensholm kallades den *sprittbock*. Efter en av en sagesman gjord skiss att döma skilde sig de odensholmska bockarna från de ovannämnda genom att garnet för slagpinnen inte var fäst mellan stjärtutgreningarna utan tvärtom mellan två benutskott i skrovets främre del. Följaktligen befann sig det fästade becket under stjärten.

Sammanfattningsvis kan man alltså säga, att springgåsen under namnet *bock* eller *get* efter allt att döma endast har förekommit i nordvästra delen av Estland både hos den estniska och svenska befolkningen. Hopparen tillverkades traditionsmässigt i samband med gåsätandet, som huvudsakligen ägde rum vid mårtensmässan eller julen. Allt tyder på att bocken är en gammal, men sedan mannaminne försvinnande företeelse. Den tillverkades huvudsakligen som leksak för barnen, men dess traditionella uppträdande under vissa märkesdagar eller helger, kan ge en antydning om ett djupare samband med sed och tro. I varje fall är det betecknande, att folket har tillmätt gåsens bröstben en viss ominös betydelse. Vad beträffar själva epiteten "bock" eller "get", så kan de ju härledas av hopparens form och beteende, men det är inte uteslutet, att namnet ville ge en idéassociation med de maskerade bockar som särskilt i nordvästra Estland var i rörelse under jultiden, särskilt nyårsnatten och i äldre tid på sina håll även mårtensdagen. De kallades efter omständigheterna "julbock" (*jõulupukk*), "nyårsbock" (*näärisoke*) eller "mårtensbock" (*mar-dipukk*). Några andra leksaker av hoppartyp, t. ex. av trä, känner underecknad inte till från Estland.

Allt detta är nyttigt att veta, när man övergår till de nordiska varianterna av samma leksak. När undertecknad för nära tio år sedan började intressera sig för eventuella svenska paralleller till estniska hoppare, hänvisades han till Nordiska museets leksaksamlingar, där det fanns en likadan hoppare av gåsben från Skåne, som dessutom var inskriven under ett närbesläktat namn — *julbock*, fig. 3. Museet har erhållit leksaken 1875 genom N. M. Mandelgren. Alla närmare uppgifter angående bockens tillkomst, hemort och användning saknas. Av namnet att döma, torde den ha ett visst samband med julen. I varje fall var fyndet viktigt nog för att ge upphov till närmare undersökningar både i Nordiska museets arkivsamlingar (EU) och i motsvarande folklivsamlingar i Lund och Uppsala. Dessutom visade det sig nödvändigt, att efterlysa saken genom en särskild frågelista, som Nordiska museet godhetsfullt har sänt till alla sina Ortsmeddelare, och som sedermera har bragt fram åtskilligt nytt i ämnet. Där-

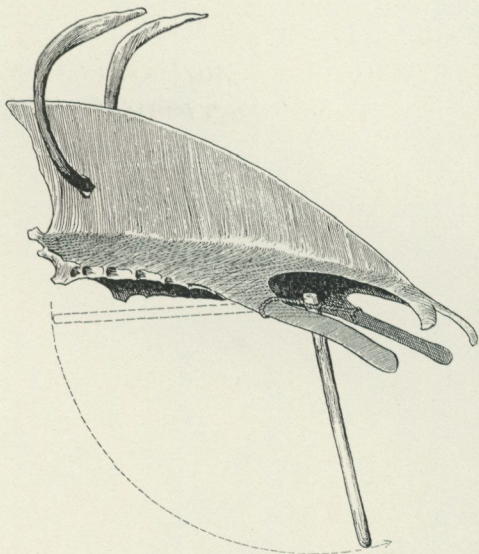

Fig. 3. "Julbock" från Skåne. Nordiska museet, inv.-nr 9,651. Ritning av E. Ole.

emot har efterspaningarna i litteraturen varit mindre givande och har inte heller kunnat genomföras systematiskt.

Man kan inte påstå att skörden skulle ha varit särskilt riklig. Nordiska museet har fått mottaga bl. a. en hel mängd rent negativa svar, inte endast från de landsdelar där saken har varit helt okänd utan även från trakter, där en del folk är väl underrättade om densamma. Även här i landet synes springgåsen vara en företeelse, som på flera håll har hunnit falla i glömska. Man kan ju påstå, att leksaken i fråga är direkt beroende av gåsaveln, men det svenska materialet lär oss, att man även har kunnat tillverka hoppare av ben efter ankor, höns, änder, vildgäss m.m. och t.o.m. av trä. Därvid lämnar vi i detta sammanhang frågan öppen om, vilken form som är den ursprungligaste. Vi konstaterar endast, att olika varianter förekommer sida vid sida, huvudsakligen i södra och mellersta Sverige, där de så att säga kompletterar varandra, men endast undantagsvis i Norrland, jfr karta, fig. 4.

Redan en flyktig blick på kartan visar, att hoppare av gåsben har en sydlig och östlig utbredning. Hoppare av detta slag förekommer framför allt i Skåne och på Smålands kust, Gotland och

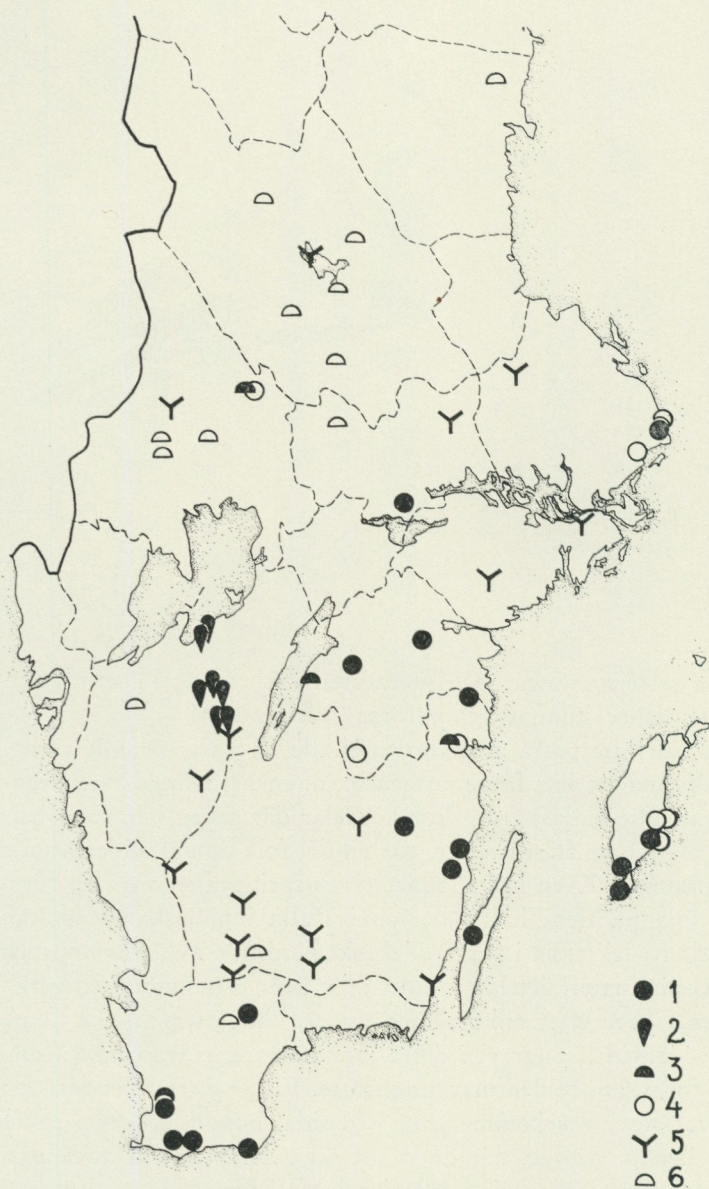

Fig. 4. Förekomsten av olika hoppare i Sverige. 1 — hoppare av gåsben, 2 — gåsskalle, 3 — hönsben, 4 — ben av vildfåglar, 5 — tråklyka, 6 — trä, skedbladformad och liknande. Kartlagd av förf.; utritad av fru Margret Bengtsson.

i Roslagen. Man har registrerat ett fall även från Arboga i Västmanland, men enligt tillförlitligt meddelande om att föremålet därstädes är av tämligen sent ursprung. Det är nämligen infört och tillverkat av en läkare, som någon gång omkring sekelskiftet flyttade dit från Östra Broby i Skåne, där han lärt konsten av sin far, en lantbrukare. Särskilt populär synes springgåsen ha varit på Gotland. Bland samlingar i fornsalen i Visby finns inte mindre än 18 hoppare av gåsens bröstben, tyvärr dock utan närmare Ortsbestämmelser. Endast gotländska springgäss har varit föremål för mera ingående behandling i litteraturen, nämligen i samband med svenska folkliga leksaker.

De gotländska springgässen utmärker sig emellertid genom att de inte har några horn, vilket är fallet med den ovannämnda skånska "bocken". Denna säregenhet gör sig ibland gällande även annorstädes, såsom t. ex. i Roslagen. Meddelarna har ofta försummat att fästa uppmärksamheten på den detaljen. Springgåsen var på Gotland huvudsakligen en leksak för barn, men enligt en notis i fornsalens katalog från 1896 utgjorde den samtidigt en tingest "varav man ock spådde kommande vinter, dess stränghet m. m."

Gotland är för övrigt det enda ställe i landet, där hopparen i fråga allmänt har burit ett hävdvunnet namn, *springgås*, vilket endast undantagsvis återkommer också i södra Skåne (Tottarp och Fru Ahlsted). Annars förekommer sådana deskriptiva benämningar som *hoppa*, *hoppetossa*, *gåshoppare* m. m., vilka även delvis återkommer i samband med varianter av trä. I varje fall saknas i senare beläggsmaterial namnet "julbock" som Mandelgren på sin tid med all sannolikhet har upptecknat någonstans i Skåne. Föröfrigt är uppgifterna om springgåsen över huvud taget mycket knapphändiga. Sålunda vet ingen av meddelarna att ge något närmare besked om i vilket sammanhang man brukade tillverka hoppare av gåsben. Det föreligger endast några få antydningar om hösten eller förvintern, såsom den ovannämnda spådomen för den kommande vintern. På sina håll i Skåne brukade man framställa dylika hoppare vid mårtenstiden, tydligen då av den gås som utgjorde den hävdvunna rätten till mårtensmässan. Dessutom vet vi, att det mångenstädes i Skåne varit sed att spå den kommande vinterns väderlek av mårtengåsens bröstben.

Med Mårten sammanhänger även en särskild grupp av hoppare som tillverkades av gåsskallar och som tycks vara särskilt utmärkande för Skaraborgs län, där den kallades *gåshoppare* eller *hoppeskalle* även *spåman*, fig. 5. Förmodligen hade även den

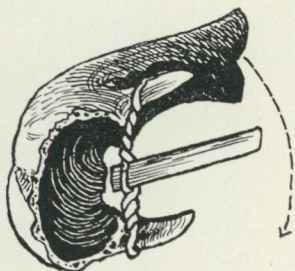

Fig. 5. Hoppare av gåsskalle ur Nordiska museets samlingar nr 108,584. Ritning av E. Ole.

i likhet med de gotländska springgässen något med spådom för kommande vinter att göra. I de båda sidorna av ett gåskranium borrades små hål och mellan dessa virades snodden med slagstickan, vilken även här blev uppspänd med hjälp av något beck. Enligt Linnar Linnarsson brukade man tillverka dylika leksaker av gäss, som slaktades till mårten. Någon särskild betydelse tillmäter emellertid inte denne författare en sådan hoppeskalle. Enligt ett annat meddelande från samma län tillverkades hoppare av den till julen anrättade gåsen.

Som redan antytts användes till hoppare ibland bröstben av andra fåglar. Ben av höns och ankor figurerar i sammanhanget bara tillfälligtvis liksom ett slags substitut för gåsben. Mera traditionsbunden verkar däremot användningen av ben efter större vildfåglar, framför allt vildgås eller and men även sjöfåglar som storskrake, knipa, vigg och kaul. Sålunda har man i de gotländska kusttrakterna vid sidan av de sedvanliga springgässen brukat tillverka hoppare av sjöfåglar. I Uppland, på Roslagskusten, där den rätta springgäsen endast sällan förekommer, har hoppare av sjöfågelben varit ganska vanliga leksaker för barn. I Värmland och Norrland, där hoppare av gåsben är helt okänd, förfärdigades motsvarande leksaker av skogs- eller sjöfågelben. Vanligen sammanföll tillverkningen av dessa hoppare med jaktperioderna på våren och hösten.

Såsom framgår av kartbilden, finns det stora sammanhängande områden i de södra och mellersta delarna av landet (Blekinge, inre Småland, Halland, Bohuslän, Dalsland, Närke), där hoppare

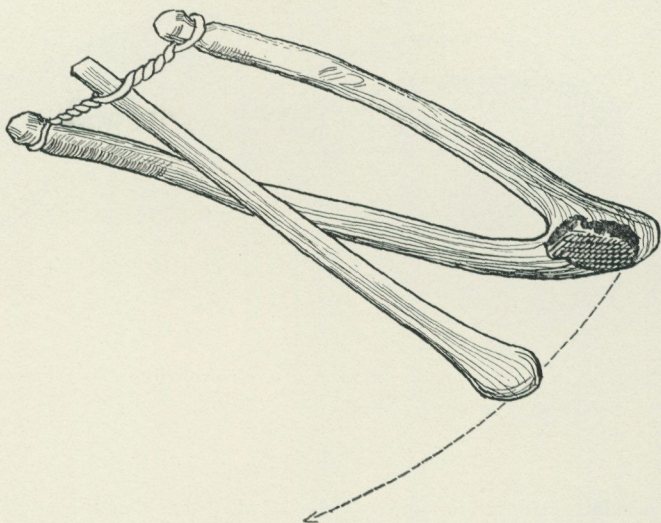

Fig. 6. Hoppare av grenklyka ur Nordiska museets samlingar, nr 187,241.
Ritning av E. Ole.

av ben nu för tiden synes vara helt okänd. I dessa luckor upp-träder ibland olika andra varianter, tillverkade av trä och bärande olika namn, såsom *beckloppa*, *gräshoppa*, *spritt-mack* m. m.

Den enklaste och mest spridda bland dessa utgörs av en naturvuxen klyka med tvinnad tråd jämte slagstickan mellan de fjädrande grenarna och med en klick beck vid förgreningsstället, fig. 6. Mera sällan förekommer hopparen som en liten båge, och så finns det en hel grupp sådana, som är tillskurna av en träbit med urholkad undersida till svängrum för slagstickan. En del av dem påminner om skedblad, ibland dock med en viss antydning till fågelhuvud, fig. 7. Till denna grupp kan man räkna även sådana tillfälliga former, som är framställda av en kluven trådrulle.

På ett karakteristiskt sätt brukar även alla dessa varianter av trä före-komma huvudsakligen i södra och mellersta Sverige, sålunda i den delen av landet, där springgåsen var i bruk. I Norrland synes hopparna av trä vara lika sällsynta som de av ben. Då alla slags hoppare av trä är sällsynta även i de sydvästra delarna av landet, där springgåsen är okänd, så berättigar detta förhållande till antagandet, att det finns ett historiskt samband mellan båda dessa former. Därvid förefaller det sannolikt att varianterna av trä är delvis åtminstone springgåsens sekundära efterbildningar. Att den riktiga springgåsen sedan länge har betraktats framför allt som en öst- och sydsvensk företeelse, framgår bl. a. av ett yttrande i ett Diskussionsprotokoll från Upsala Lands-

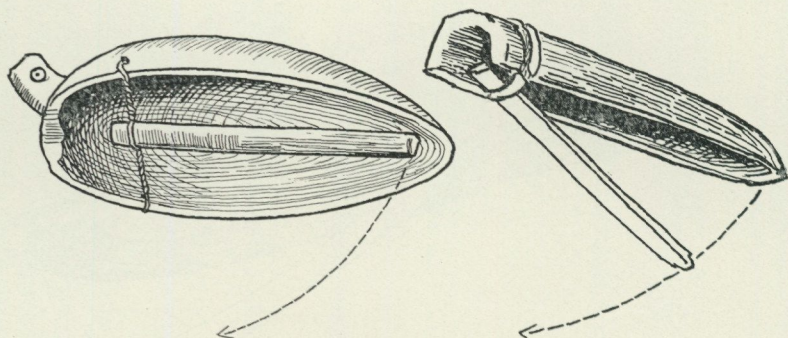

Fig. 7 a, b. Två hoppare, täljda av trä. Ur Nordiska museets samlingar, nr 247,942 och 227,845. Ritning av E. Ole.

målsförenings "Kreturmöten", 1888 (ULMA), där hopparen av gåsens bröstben betecknas som ett karaktistikum för Småland och Öland, varianter av trä däremot för Västmanland och Västerbotten. Fastän yttrandet i fråga inte kan göra anspråk på fullständighet, visar det under alla omständigheter, att det inte har gjorts utan en viss sakkännedom.

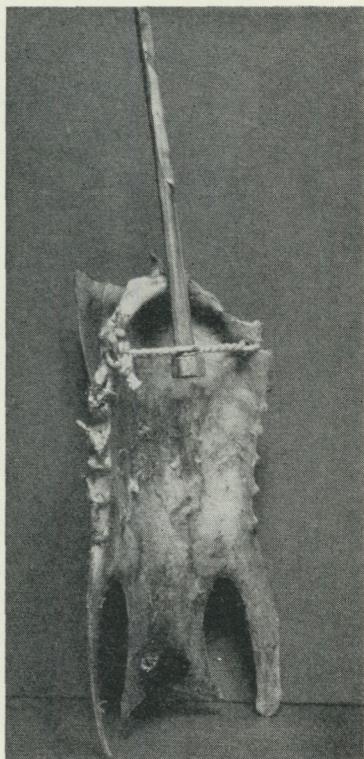
Vad beträffar de nordiska grannländerna, så har springgåsen inte förekommit i Finland eller Norge. Från Finland har vi endast några hopparevarianter i trä, vilka inte sammanfaller med de traditionella svenska formerna. Däremot dyker hopparen av gåsens bröstben åter upp i Danmark, där den har varit en mycket populär leksak, som bl. a. även har lämnat sina spår i olika litterära alster. Uppgifter om denna leksak, som i likhet med sin gotländska motsvarighet bär namnet springgås, men på sina håll även *springbuk*, *springkok*, *springmus* eller *flyvegås*, har kommit in från hela landet, från Jylland, Själland, Møn, Falster, Lolland, Fyn med dess omgivande öar och Bornholm, se kartan fig. 8. Förutom av gåsben har man undantagsvis framställt hoppare även av hönans eller andens bröstben, eller t. o. m. av torskhuviden. Vad konstruktionen beträffar, hör de danska springgässen huvudsakligen till den formgrupp som saknar horn och har uppdragningssnöret fastsatt mellan de två främre benutskotten (jfr gotländska motsvarigheter). Av sådan beskaffenhet är först och främst det enda exemplar som finns i Danska Nationalmuseets

Fig. 8. Springgåsens förekomst i Norden och Baltikum. 1 — av gåsens bröstben, 2 — gåsskalle. Kartlagd av förf., utritad av fru Margret Bengtsson.

samlingar, fig. 9, och i samma skepnad uppträder springgåsen på den teckning som Wilhelm Pedersen har gjort som illustration till H. Chr. Andersens saga *Springfyrene*. Däremot säger själva sagoberättaren uttryckligen, att springgåsen hade "horn i pannan", och den omständigheten bekräftas även av en meddelare från senare tid. Att den hornlösa formen torde ha varit mera sällsynt, kan man ytterligare sluta sig till därav, att man i Danmark rätt allmänt har använt det tvågreniga nyckelbenet, som annars utgjorde gåsens horn, för ett annat ändamål. Det var det s. k. "lyckobenet" (*lykkebenet*) som drogs i fingerkrok mellan två personer och på så vis knäcktes i två skilda delar, vilka allt efter sin storlek betydde lycka eller olycka för respektive deltagare.

Liksom annorstädes har springgåsen även i Danmark framför allt varit en leksak som tillverkades i samband med gåsätandet

*Fig. 9 Dansk springgås från Holte,
ur Danske Folkemuseums samlingar.*

vid Mårten och ibland även vid julen. Därvid är att märka, att danskarna betydligt mera allmänt än svenskarna har tillmätt eller låtsats tillmäta gåsbröstbenet ett slags spådomskraft, när det gäller att tyda karaktären hos den kommande vintern. Det finns en hel del meddelare från olika delar av landet, som vet att berätta om sådan spådom, även i sådana fall där endast bröstbenet som sådant avses och inte någon springgås. Även Andersen själv låter i sin ovannämnda saga springgåsen vara "begåvad med spådomsförmåga". Man kan visserligen framkasta tanken att springgåsens utomordentligt starka ställning i Danmark sammanhänger med Andersens populära saga. Men å andra sidan måste vi dock utgå från det naturliga antagandet, att hopparen i fråga hos Andersen

knappast kan vara någon fantasibild, utan tvärtemot en företeelse som under hans tid var en omtyckt leksak bland folket.

Springgåsens förekomst framför allt i Södra Sverige och dess utomordentligt starka ställning i Danmark är bl. a. ägnad att väcka ett visst kulturhistoriskt intresse. Man är frestad att fråga sig i vilken mån motsvarande leksak har varit känd på kontinenten, i främsta rummet i Danmarks närmaste grannskap i Nordtyskland. Den frågan ställde sig undertecknad redan vid de första sammanfattningarna för ungefär tio år sedan, när han ännu inte hade någon kännedom om det danska materialet. De undersökningar som sedan dess har företagits på kontinenten, har inte varit särskilt framgångsrika, men de har dock kunnat klarlägga tydliga spår av springgåsen särskilt i nordvästra Tyskland. Därvid är mycket betecknande, att den nuvarande generationen i Mellan- och Västeuropa inte tycks ha något minne av någon benkonstruktion som skulle motsvara den baltisk-nordiska springgåsen. Undertecknad har vänt sig till ett tjugotal folklivsskildrare i Tyskland, Österrike, Schweiz, Portugal, Frankrike, Nederländerna och England, och på alla dessa förfrågningar endast fått ett positivt svar, som inte ens detta gäller hopparen av gåsens bröstben, utan av dess skalle. Detta slag av hoppare — som liknar den s. k. hoppskallen i Skaraborgs län — torde ännu i vår tid förekomma i nordvästra Tyskland, närmast i norra Oldenburg (Jäwerland), där det kallas för *Spring-Jakob* och utgör en vanlig leksak utan särskild betydelse. Men några uppteckningar i olika äldre arbeten lämnar ingen tvekan om att även hoppare av gåsens eller över huvud taget fåglars bröstben någon gång har varit kända i norra Tyskland. Sålunda har ett dylikt föremål med namnet *Sprinckbuck* upptecknats från Mecklenburg, där det omkring 1860 synes ha varit en rätt allmän ungdomslek. Enligt en annan källa förekom hoppare av gås- eller hönsben ungefär samtidigt väster om Elbe, i Altmark, med ett något avvikande namn, *Springbock*, vilken beteckning även har upptagits i Grimms tyska ordbok. Man kan sålunda konstatera, att leksaken, som nu för tiden är så gott som okänd i nordvästra Tyskland, ännu för ungefär ett århundrade sedan tydligen var rätt allmänt bekant där.

Denna del av Tyskland bildar således en kontinuerlig fortsättning på springgåsens utbredningsområde i Norden.

I vilken utsträckning hopparen i fråga har förekommit utanför detta område, ger våra källor inget närmare besked om. I det västliga Mellantyskland, i Harzområdet, tycks hopparen av gåsens bröstben varit okänd, då motsvarande leksak där tillverkades enbart av nyckelbenet. Strängen fästes mellan hornspetsarna, och becket för fästandet av slagstickan anbragtes vid förgreningsstället; leksaken kallades för *Hipperling*. På ett överraskande sätt dyker ett slags springgås upp även på de brittiska öarna, fastän återigen endast som ett språkligt minne i några lexika. Det är den s. k. *Skip-jack*, som påstås varit tillverkad av bröstbenet från fåglar, varvid också endast nyckelbenet kan komma i fråga.

Dylika spridda häntydningar talar för den eventualiteten, att hoppare förfärdigade av fåglars bröstben förr i tiden har varit en känd företeelse åtminstone i nordvästliga Europa, där den onekligen har ett samband med det sedvanliga gåsätandet vid vissa tidpunkter eller märkesdagar — såsom slakttiden, märten eller julperioden. Springgåsen bör först och främst tas som en leksak, på samma sätt som vissa andra benrester har givit upphov till sådana (t. ex. ringen av gåsens torkade luftrör fylld med ärter, eller "kattsnurran" av ben från grisfötter), men möjligheten kan inte uteslutas att hopparen även har haft andra funktioner, såsom t. ex. av väderlekstyda, vartill springgåsen med sitt nyckfulla uppträdande särskilt lämpade sig. Till en dylik funktion tycks bl. a. benämningen "spåman" i Skaraborgs län hänvisa. Och vidare vet vi, att vissa fåglar eller deras bröstben över huvud taget över hela Europa har spelat en betydande roll i ominösa föreställningar och handlingar, särskilt i väderlekstydingar. Sålunda har vissa större flyttfåglar såsom vildgäss och storkar med sin färg eller sitt beteende givit upphov till förutsägelser för kommande vinter, och liknande tydor har man sedan medeltiden iakttagit även i de delar av Europa, där springgåsen är helt okänd. Lika vanligt har det varit att bryta av nyckelbenet mellan två personer och av resultatet tyda tur eller otur för respektive deltagare.

Avslutningsvis vill jag framkasta ännu några tankar om springgåsens kulturhistoriska ställning på östra sidan av Östersjön. Efter allt som har sagts i det föregående, torde det vara klart, att tyngdpunkten av springgåsens utbredning ligger väster och söder om Baltiska havet, medan dess representation i öster begränsar sig till ett relativt trångt område i nordvästra Estland, intagande där liksom en brohuvudsställning. Vid mina preliminära sammanfattningar för ungefär tio år sedan var jag benägen att i den estniska springgåsen se en företeelse som skulle ha överförts dit direkt från Tyskland. Springgåsens tämligen svaga ställning i det tyska Mellaneuropa och dess fullständiga frånvaro i hela södra och mellersta Baltikum gör dock en sådan kontakt ytterst osannolik. Tvekan är dess mera berättigad när man vet att gåsaveln och det sedvanliga gåsätandet vid Mårten jämte väderleksspådom på gåsens bröstben tydligen har varit en fastrotad sedvänja i baltisk-tyska kretsar. Så var enligt S. Gubertus fallet i Kurland på slutet av 1600-talet, varifrån dock inga som helst uppgifter finns om springgåsen. Man kan således inte räkna med västra Litauen och Lettland som en förbindelse-länk mellan nordöstra Tyskland och Estland, såsom ibland görs, utan andra möjligheter bör sökas. Om man då inte vill bygga på den ytterst osäkra möjligheten att springgåsen skulle utdött i mellersta och södra Baltikum, återstår det andra alternativet med ett låneförhållande mellan Estland och Sverige. Vad som först och främst talar för den sistnämnda eventualiteten är springgåsens utbredning i Estland, som på ett egendomligt sätt täcker just det område, där även några andra svenska kulturdrag gör sig gällande. Man får till sådana exempelvis räkna runstaven, några särskilda julbröd, olika människo- och djurfigurer av julhalm, takkronor av halm eller vass, jullekar med nötter osv. Betydelsefullt är också att springgåsen har varit förhållandevis populär just hos den svenska befolkningen och på Dagö, som är mest genomsyrad av svenska kulturdrag, samt att väderleksspådom på gåsens bröstben endast har förekommit hos den svenska befolkningen. Eftersom estlandssvenskarnas förbindelser med moderlandet har varit rätt lösa och i varje fall inte av en karaktär som skulle ha bidragit till något kulturutbyte mellan de båda

länderna, så kan man räkna med möjligheten att de berörda kulturdragen utgör ett gammalt arv från det svenska moderlandet, ett arv som åtminstone delvis kan härröra från slutet av 1200-talet, då Estlands nordvästra kuster och öar befolkades av svenskättlingar.

Källor

Framställningen bygger huvudsakligen på otryckt material som finns i Nordiska museet, Etnologiska Undersökningen, Landsmålsarkivet och Folklivsarkivet i Lund, Landsmålsarkivet i Uppsala (inklusive estlandssvenska samlingar), Nationalmuseets Etnologiska Undersökelse i Köpenhamn och författarens egna samlingar.

Litteratur

H. Chr. Andersen, Eventyr, ny kritisk Utgave med kommentar ved H. Brix og A. Jensen II, Köpenhamn 1929 (och svensk utgåva av densamma, Sthlm 1855).

J. F. Danneil, Wörterbuch der altmärkisch-plattdeutschen Mundart, Salzwedel 1889.

H. F. Feilberg, Bidr. til en Ordbog over jyske Almensmål III, Köpenhamn 1904—1911.

Grimm, Deutsches Wörterbuch, Lpz. 1905.

F. Grundtvik, Livet i Klokkergaarden, Köpenhamn 1904—1911.

S. Gubertus, Stratagema oeconomicum, Riga 1688.

S. Lampa, Folklekar från Västergötland, Sthlm 1908.

J. Lewalter, Deutsches Kinderlied in Kassel, Kassel 1911.

L. Linnarsson, Bygd, by och gård I, Lund 1948.

Murrays New Engl. Dictionary, Oxford 1934.

E. Päss, i Svio-Estonica 1937 (om gäsätandet och spådomen på gåsben m. m.).

C. Reimer, Nordfynsk Bondeliv 3, Köpenhamn 1919.

C. Russwurm, Eibofolke II, Reval 1855 (om spådom på gåsben).

K. Schiller, Zum Thier- und Kräuterbuch des mecklenburgischen Volkes III, Schwerin 1864.

Svenska lekar I. Gotländska lekar, samlade av P. A. Säve, utgivna av H. Gustavsson, Uppsala 1946.

E. Wigström, Folkdiktning 2, Göteborg 1881.